

ИМОМ БУХОРИЙ САБОҚЛАРИ

маънавий-маърифий, илмий-адабий журнал

- 2 Шовосил ЗИЁДОВ. Маърифий китоблар ва ёшлар.
4 Комил ХАЙДАРОВ. Буюк меъмор...
- 8 Зоҳиджон ИСЛОМОВ. Абдуллох Мутарризийнинг фикр илми ривождаги ўрни.
9 Абдуманноб ИСМАТУЛЛАЕВ. Саййид Шариф Журжоний – "Темур тузуклари"да тилга олинган аллома
11 Ҳалим МУҲИДДИНОВ. Абу Бакр Розийнинг ҳаёти ва илмий мероси.
- 13 Зубайдилло НАРЗИЕВ. "Кашфу-л-маҳжуб" – тасаввуфий-фалсафий манба.
15 Одилжон ИНОМОВ. Ёзма манбаларда Сирдарё урта хавзаларининг туб жойли аҳолиси ва Чоч атамасининг туркий илдизи.
- 19 Пўлат ҚАҲҲОРОВ. Хуршид ДАНАБОЕВ. Мафкуравий таҳдид ва унинг шакллари.
21 Bobir O'RAZOV. O'zbekistonda globallashuv jarayonining namoyon bo'lish xususiyatlari: ommaviy madaniyat, axborot xuruji va kosmopolitizm.
- 23 Зоҳидулло МУНАВВАРОВ. Хоразмийнинг инсон ҳақидаги тенгламаси.
23 Мадина ТУЛЕПОВА. "Паиғамбар" сўзининг истилоҳдаги талкини.
26 Ҳабибулло САГДИЕВ. Таҳовий "Ақида" асарининг шарҳларида имон масаласи.
30 Умиджон ҚУШАЕВ. Ислом дини таълимотида бағрикенглик тамойиллари.
32 Хонзода МАДАЛИЕВА. Ислом динида "мўътабар шахс" феномени.
34 Зарифа МУМИНОВА. Ҳадисларда инсоннинг маънавий фазилатлари масалалари.
36 Анвар МАЖИДОВ. Ҳикматилло ХУРСАНМУРОДОВ. Имом Бухорий ҳадисларида баркамол авлод тарбияси.
- 38 Зиёдулло ИСОҚОВ. Туркистонда ер ва сувдан фойдаланишга доир қонун ва одатлар ҳақида айрим мулоҳазалар.
40 Раъно ТУХТАЕВА. Туркистон Республикасида молиявий инқирозлар ва унинг аҳоли турмушига таъсири.
43 Гулом МИРЗАЕВ. Тарихга бир назар...
46 Нигора РАХИМДЖАНОВА. XIX аср охири – XX аср боши Туркистонда қозилик судлари съездлари.
49 Улғубек МАНСУРОВ. Фарғона шаҳридаги таълим тизими ва маданий ҳаёт...
51 Мунира ХАТАМОВА. Дашт шаҳарларининг шаклланишидаги айрим омиллар.
54 Уктам ХУДАЯРОВ. Совет тузуми даврида Ўзбекистон аҳолисининг миграцион ҳаракатлардаги иштироки.
56 Ҳусан ХУШВАҚТОВ. XX асрнинг 50-60 йилларида Марказий Фарғона чўлларининг ўзлаштирилиши ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий аҳоли.
58 Баҳромжон ХАИНАЗАРОВ. Ўзбекистондаги масжидлар қурилишида уйғур жамоатчилигининг қўшган ҳиссаси.
61 Дилноза ЖАМОЛОВА. Бухородаги ислохотчилик ҳаракатининг ривожланишида Шаҳобиддин Маржонийнинг тутган ўрни
- 63 Нигора ЮСУПОВА. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги илк диний тасаввурлар ва қадриятлар.
65 Неъмат ЖАББОРОВ. Яссавийлик таълимотида таълим-тарбия масалалари.
67 Абира ҲУСЕИНОВА. Абдурахмон Жомий талкинида инсоннинг маънавий қиёфаси.
69 Мунира КАХАРОВА. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ҳуқуқ фалсафаси.
72 Назокат АННАЕВА. Оилавий тадбиркорликда аёлларнинг иштироки масалалари.
75 Мирфозил МАДАЛИЕВ. Абу Райхон Беруний асарларида политеистик динлар.
78 Аслиддин ХАЙДАРОВ. Истеъмол маданиятининг ривожланиш жараёнлари.
80 Гавҳар МУМИНОВА. Ўзбекистонда экология тарихига доир баъзи мулоҳазалар.
82 Нодир ТОҒАЕВ. Ўзбекистонда барқарор тараққиётнинг тинчликпарварлик тамойили билан узвийлиги.
84 Аслиддин ҚУЛДОШЕВ. Халқаро экологик сиёсатда толерантлик масалалари.
- 86 Дилором САЛОҲИЙ. Мутафаккирни билиш назарияси.
89 Актам САМАДОВ. Сардор АБДУЛЛАЕВ. Покланиш тушунчасининг трансформацион хусусияти ва унинг соғлом ҳаёт тарзини яратишдаги аҳамияти.
92 Шахзода НЕГМАТОВА. Рақобатнинг онтологик табиати ва гносеологик хусусиятлари.
94 Фируз МУЗАФФАРОВ. Муҳаммад Ғаззолий ва Юсуф Ҳамадоний таълимотларида тана ва рух масаласи.
96 Ёркиной ЭРНАЗАРОВА. Касб одоби ва нафосатининг уйғунлиги шахс фаолиятида муҳим мезон сифатида.
- 98 Абдулҳоким КОМИЛОВ. Ҳалат-Додҳо мадрасаси тарихидан.
99 Йўлдошхон ИСАЕВ. Фақатгина икки кишига ҳасад қилса бўлади.
100 Отабек МУҲАММАДИЕВ. Мустақиллигимизнинг 25 йиллик тўйига муносиб тухфа.

ТУРКИСТОНДА ЕР ВА СУВДАН ФОЙДАЛАНИШГА ДОИР ҚОНУН ВА ОДАТЛАР ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Тарихдан маълумки, асосан деҳқончилик заминиди инсоният цивилизациясининг қадимги марказлари пайдо бўлган ва ривожланган. Бу борада қадимги Шарқда деҳқончилик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши суғорма деҳқончиликка асосланган. Шунинг учун минтақада қадим даврлардан суғорма деҳқончилик асосий хўжалик машғулотларидан бири ҳисобланган. Бунини юртимиз тарихига оид илк ёзма манбалар ва археологик материаллар ҳам тасдиқлайди [4: 26: 8: 7-8].

Ўрта Осиё заминиди аънавий суғорма деҳқончилигининг ривожланиш жараёнида бой тажриба жамғарилиши билан бирга айрим вазиятларда қатор муаммолар ва қийинчиликларни ҳам юзага келтирган. Ўз навбатида бу муаммоларнинг аксарияти эса ҳуқуқий масалаларга бориб тақалган. Чунки экинзорлари ва далалари ёнма-ён бўлган ва бир ариқ ёки дарёдан сув ичадиган деҳқонлар вақти келиб ўзаро муносабатлар доирасига кириши аниқ бўлган ҳолатдир. Ана шунда улар қўпчилигининг манфаатларига тааллуқли масалаларни биргалашиб ҳал этишган. Тарихдан маълумки, бу масалалар билан боғлиқ турли тортишувлар ва баҳслар, айрим ҳолларда кўнгилсиз воқеаларга ҳам олиб келган [18: 14-15].

Минтақамиздаги деҳқончилик маданиятининг илк кўринишлари ва расм-русумлари ҳамда ер ва сув билан боғлиқ бўлган ҳуқуқ нормалари ёзма манбаларда илк бора зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”да акс этган [10: 123; 3: 16-17; 16: 81-83]. Кейинчалик юртимизга ислом дини кириб келгандан сўнг ер-сув муаммоси билан боғлиқ қарашлар, ҳуқуқ нормалари такомиллашиб мукаммаллашиб боради. Айниқса, ислом фикшшунослик мактаби ривожланишида ер-сув муносабатлари расман қонуний даражада тавсиф қилинган. Умуман олганда, ислом фикҳи анча мукаммал тузилган қонунлар ҳисобланиб, уларда барча катта-кичик масалалар жумладан, ер ва сувдан фойдаланиш ва деҳқончиликка оид қонунлар ҳам ўз ифодасини топган.

Ислом фикҳи, яъни қонунчилигининг ривожланишида ватандошимиз Бурхониддин Марғионийнинг ҳиссаси бекиёсдир. У ислом қонунларига шарҳ сифатида ўзининг “Ҳидоя” номли асарини яратди [5: 480]. Унинг бу китоби ислом фикшшунос олимларининг эътиборидаги асар бўлиб, мусулмон оламида катта шухрат қозонган. “Ҳидоя”га жуда кўп фикшшунос олимлар шарҳ ёзганлар. Ана шундай фикшшунослардан бири Бухоролик Маҳмуд ибн Убайдуллоҳдир. У “Ҳидоя”га шарҳ сифатида “Викоятур ривоя фи масоили-л-хидоя” асарини ёзади. Кейинчалик ушбу асарга ҳам Убайдуллоҳ ибн Маъсуд томонидан “Мухтасару-л-викоя” деб номланган шарҳ ёзилди. Ушбу асар Ўрта Осиё мадрасаларида “фикҳий дарслик” сифатида қўлланилган. Асарнинг бир неча туркий таржималари ҳам мавжуд бўлган. Ушбу таржималардан бири Шаҳобиддин ибн Абдулазиз томонидан туркий тилга таржима қилинган бўлиб, 1895 йилда Санкт-Петербургда нашр этилган. Ушбу таржима асосида орадан қарийб 100 йил ўтгач, 1994 йилда Р. Зоҳид ва А. Деҳқонлар томонидан “Мухтасар” номи билан янги таржима нашрдан чиқади [9].

Ушбу асарда жамият ҳаётининг барча соҳалари

қаторида деҳқончиликка оид ҳам бир неча бўлимлар мавжуд бўлиб, уларда ер ва сувдан фойдаланишдаги ҳуқуқ нормалари кўрсатиб ўтилади. Асар ўз ичига деҳқончилик, ер ва сув ҳуқуқларига бағишланган қуйидаги тўртта бўлимни олади:

- Музораъа (яъни шериклашиб экин экишга ва ўсиб чиққан экин ҳосилини тенг бўлинишини шартлашиш);
- Мусақат (яъни экинни ва мевали дарахтларни сугориш);
- Қўриқ ерни очиш бўлими;

- Сувдан фойдаланиш бўлими;

Дарвоқе, ушбу бўлимлар ҳам ўз навбатида бир неча бандлардан иборат бўлиб, уларда деҳқончиликнинг барча соҳаларига тегишли бўлган қонун ва кўрсатмалар баён этилган.

Ислом дунёси фикҳ илмининг ривожланишида ўрта асрларда яшаб ижод этган араб фикҳшуносларидан Фатху-л-қодийр, Ибн Обидин, ҳамда Шайх Илётларнинг ҳам ўрни каттадир. Ушбу олимлар фикҳ илмида асосан ер ва сувдан фойдаланишнинг турли ҳуқуқий мажмуаларини яратишган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ислом фикҳшунослари яратган қонунлардан Туркистонда XIX асрнинг II-ярмигача фойдаланиб келинди. XIX аср охири – XX аср бошларига келиб эса мустамлакачи маъмурият ер ва сувдан фойдаланишга оид ўзининг қонун ва қоидаларини ишлаб чиқиб уни амалиётга татбиқ этиш учун ҳаракат бошлади. Лекин бу айрим мустамлакачи сиёсатдонлар ўйлаганидай оддий иш эмас эди. Улар бир нарсани ҳисобга олмайётган эдилар. У ҳам бўлса ўз аънавий деҳқончилик урф-одатлари ва қонунларига эга бўлган қадимий халқнинг турмуш тарзига ўзларининг манфаатларига мос келувчи тартиботлар асосида жиддий ўзгартириш кирита олмас эдилар. Шу сабаб, Туркистон генерал-губернатори К.П. Кауфман вазиятдан келиб чиқиб М.Н. Ростиславов, А.П. Кун, С. Идаров, Пантусов, А.Ф. Миддендорф, П.И. Хомутов каби шарқ халқлари ҳақида маълумотга эга бўлган олим ва мутахассисларни ўлкага таклиф этади [15: 4-5].

Юқоридаги олимларни ҳам ўлканиннг ўзига хос бўлган урф-одат ва аънавалари, қадимий маданияти ҳамда қонунчилиги лол қолдирганлиги тарихий маълумотлардан маълум. Чунончи, А.Ф. Миддендорф бу ҳолатга шундай таъриф берган эди: “Аввало биз минг йиллар ичида синалган тажриба ва ютуқларга эга бўлган ерликларга шогирд тушмоғимиз лозим” [12: 186]. Бу ўринда олим ҳақ эди, албатта. Дарҳақиқат, Туркистонда ер ва сувдан фойдаланишга оид янги қонун лойиҳаларини яратиш борасида рус олимларининг таклифлари турли баҳс ва мунозараларга сабаб бўлади. Бу давр ичида мустамлакачи маъмуриятга генерал Абрамов, сенатор Гирс, ҳамда граф Игнатов етакчилигидаги бир неча гуруҳлар томонидан турли қонун лойиҳалари тақдим этилган бўлса-да [11], ушбу лойиҳаларнинг ҳеч бири ўзини тўла оқламади. Тадқиқотчи А. Аминов бу даврдаги мавжуд вазиятга баҳо бериб: “Ўрта Осиёда ер ва сув қонунларини яратиш билан боғлиқ масалалар Чор Россиясининг иқтисодий сиёсатидаги муҳим муаммоларидан бири бўлди. Қонунлар яратишда эса Чор Россияси бутунлай нотўғри йўлдан кетди” – деб таъкидлайди [2: 112].

Юқорида яратилган қонун лойиҳалари ўша давр ҳаётида [1], айрим муаллифларнинг маълумотларида [17] ҳам баён қилинади. Бундай қонун лойиҳаларини ҳаётга чиқиш жараёнида, ҳатто бир неча мартаба ислом ҳуқуқшунослигига ва маҳаллий аҳоли томонидан қабул қилинган қонунларга ҳам мурожаат қилинади.

Худди шу даврда тарихшунос Давлатшин томонидан Ўзбекистонда келтирилган ва бошқа араб ҳуқуқшуносларининг мажмуа"лари асосида "Сувдан ва ердан фойдаланиш соҳасида мусулмон (шариат) ҳуқуқшунослигининг кўрсатмалари мажмуаси" номли мақола тайёрланади. Бироқ, ушбу мақола кейинроқ, яъни, 1924 йилда "Вестник ирригации" журналининг 9-сонига эълон қилинган Давлатшиннинг мақоласида бу хусусида қуйидаги маълумотлари келтирилиб ўтилган:

Мазкур мажмуа 205 кўрсатмадан иборат бўлиб, 5 та бўлимга бўлинган. Чунончи:

- Ўлик ерлар тўғрисида (сув чиқарилмаган ерлар);
- Сувдан фойдаланиш тўғрисида;
- Шифъат (яъни, қўшнларнинг сотиладиган ерга биринчи навбатда харидор бўлиш ҳуқуқлари);
- Музораъа (яъни, бирор кимсага қарашли ерни бошқа киши томонидан етиштирилган ҳосилнинг маълум қисми эвазига фойдаланиш тўғрисидаги келишув).
- Мусақот (яъни, ҳосилга кирган боғ ёки узумзорлар ҳосилининг маълум бир қисми эвазига миришкор мутахассис боғбонга бериш тўғрисида).

Юқоридаги келтирилган бўлимлар ҳам ўз навбатида бир неча кўрсатма ва бобларга ажратилган бўлиб масалан: "Сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги бўлим 56 та кўрсатмани ўз ичига олган ва 69 бобга бўлинган [6: 70-72].

Уларнинг баъзилари қуйидагича номланган:

- Денгиз сувлари тўғрисида;
- Катта дарёларнинг сувлари тўғрисида;
- Айрим шахслар ихтиёрида бўлган сувлар тўғрисида;
- Сув омборлари (қўллар)да бўлган сувлар тўғрисида;
- Дарё ўзаниларини чуқурлаштириш ва тозалаш тўғрисида;
- Дарё сувларидан фойдаланиш тўғрисида.

Мажмуанинг "Сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги бўлимининг "Катта дарёлар сувидан фойдаланиш" қисмидаги қуйидаги кўрсатма эътиборга моликдир. Унда шундай келтирилади: "Ҳар ким катта дарёлар масалан Джи кун (Жайхун, яъни Амударё), Сихун (Сайхун, яъни Сирдарё), Ефрат ва Тигр дарёларининг сувидан ичиш, молига сув бериш ва ерини сугориш ҳуқуқига эга".

Лекин шуни ҳам таъкидлаш жоизки, юқоридаги шариат қонунчилиги битилган мажмуалар кам нусадада ва

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. "1910 йил Туркистон сув қонуни" тўғрисидаги материаллар. ТВ // 1909-1910.
2. Аминов А.М. Экономические развитие средней Азии (со второй половины XIX века до первой мировой войны) — Т., 1959. КН 2.
3. Аширов А. "Авесто"дан қолган маросимлар. — Т., 2001.
4. Бичурин И. Собраний сведений, о народах обитавших в Средней Азии в древний времена. Т. I, II, М. Л 1950г. (Т III 1953). Труды САГУ вып VI. Археология Средней Азии. Т. IV. 1957.
5. Бурхониддин Марғилоний. Хидоя Коментарий мусулмонского права. Том I. — Т., 1994.
6. Вестник ирригации. 9/1924.
7. Жабборов С. Мусулмон ҳуқуқи ва одат нормалари. — Т., 2001.
8. Заднепровский Ю. Древнеземледельческая культура Фер-

асосан араб тилида ёзилган бўлиб, оддий аҳолининг эса булардан фойдаланиши мушкул кечган. Шу сабабли кўп ҳолатларда авом халқ сувдан фойдаланиш соҳасида "одат" номи билан кўпчилик биландиган ва тан оладиган шариат кўрсатмаларидан фойдаланган [13: 145]. Ушбу кўрсатмалар маҳаллий аҳолининг турмуш тарзида, урф-одатларида ва ўзаро муносабатларида ўз аксини топган ва авлоддан-авлодга ўтиб келган [7: 47]. Юқоридаги одат кўрсатмаларига мисол қилиб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- Дарё ва қўлларнинг сувини кўпчиликка (жамиятга) тегишлигини тан олиш;

- Сувнинг ерсиз сотилишини ман қилиш;

- Дарё ва сойларда сув камчил бўлган ҳолларда уни инсоф билан ҳаммага баробар (ер майдонига қараб) бўлиниши;

- Сувни ариқларга бўлганда улушларга (айни вақтда манбадан оқиб ўтаётган сув миқдорига мутаносиб равишда) асосланиб ёки галма-галдан (арикларда сув етишмаганда) маълум вақт фойдаланиш;

- Ҳар бир сувдан фойдаланувчининг ўз шахсий меҳнат қуроли билан сугориш иншоотларини куриш ва тозалашда иштирок этиши ва бошқалар.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, ота-боболаримиз ўзларининг турмуш тарзига мос бўлган, ҳамда кўпчиликнинг манфаатларига мос тушадиган ҳаётий қоида ва тартибларни ярата билганлар. Буни кейинчалик кўпчилик рус муаллифлари хусусан, Туркистонда узоқ давр яшаган ер ва сувдан фойдаланиш соҳасидаги қонун-қоидалар, яъни шариат ва одат кўрсатмалари билан яқиндан таниш бўлган профессор Е.П. Покровский Ўрта Осиё деҳқончилигида ер ва сув ҳуқуқи анча аввалдан бошланганлигини тасдиқлаб ёзади: "... ўлкани Подшо Россияси босиб олишидан илгари Ўрта Осиё халқлари ҳақиқатда урф-одатларга асосланган ер сув (ҳуқуқ) тизимига эга бўлганлар, айна вақтда урф-одатлар ҳуқуқларини қўллаш уруғлар ичи ва уруғлараро ҳамда сув-ер жамоалари алоқаларининг тор доираси билан чегараланган. Лекин шунга қарамайдан, биз Ўрта Осиё ҳудудларининг барчасида деярли бир хил урф-одатлар таъсирини учратамиз" [18: 20-21; 14: 3-6].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўлкамизда сугорма деҳқончиликини ташкил этишда ва уни ривожлантиришда, ер ва сув муносабатларида, улардан оқилона фойдаланиш соҳасида муайян ҳуқуқлар тизими анча илгариданоқ ташкил топган. Ушбу шариат ва одат кўрсатмалари қонун-қоидалари кўринишида ёзма ва оғзаки ҳолда халқ орасида маълум бўлган ва амалда қўлланилиб келинган.

ганы. — Мос-Лен.: 1962.

9. Зоҳид Р. Деҳқон А. Мухтасар. — Т., 1994.

10. Маковелский А.О. Авеста.

11. Марказий давлат архиви ср. 1008 (арх.д. №43, 50).

12. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. — СПб., 1882.

13. Плахов В.Д. Традиции и общество. — М., 1982.

14. Развитие водного права в Средней Азии // Вестник ирригации 7/1926.

15. Савицкий А.П. Поземельный вопрос Туркестане. — Т., 1963.

16. Хомидов Х. "Авесто" файзлари. — Т., 2001.

17. Юлдашев А. Аграрные отношения Туркестане (конце XIX-начале XX века). — Т., 1971.

18. Қодиров А. Ўзбекистон ирригацияси тарихидан лавҳалар. — Т., 1998.